

KANT DESPRE CONȘTIINȚĂ, DATORIE "INDIRECTĂ" ȘI EROARE MORALĂ

Jens TIMMERMANN

St. Andrew's University, Marea Britanie

Abstract: Kant's concept of conscience has been largely neglected by scholars and contemporary moral philosophers alike, as has his concept of "indirect" duty. Admittedly, neither of them is foundational within his ethical theory, but a correct account of both in their own right and in combination can shed some new light on Kant's moral philosophy as a whole. In this paper, I *first* examine a key passage in which Kant systematically discusses the role of conscience, then give a systematic account of "indirect" duties and the function of hypothetical imperatives in the course of their generation. I then turn to the possibility of moral error and the part "indirect" duty can play in its prevention. In conclusion, I try to show how clarifying the concept of "indirect" duty can help us to shed light on the nature of Kantian ethics as a whole.

Keywords: conscience, "indirect" duty, moral error.

Întemeierea metafizicii moravurilor a lui Kant începe cu celebra aserțiune tranșantă că singurul lucru care poate fi conceput ca bun în mod absolut și necondiționat este o *voință bună*. Enunțul reprezintă răspunsul pe care îl dă conștiința morală comună la problema binelui suprem, problemă care caracterizează cea mai mare parte a eticii pre-kantene. Totuși, o schimbare în conceptul central marchează imediat o cotitură decisivă în argumentul din Secțiunea I. Aflăm despre conceptul de *datorie* că îl conține pe cel de *voință bună*, dar sub anumite obstacole și limitări, cum ar fi înclinațiile care i se opun (IV:397). Din acest moment datoria va juca un rol de pivot în argumentarea din *Întemeiere* până când autonomia va ocupa locul central la sfârșitul Secțiunii a II-a. Cele două treimi rămase din prima secțiune prezintă o analiză a conceptului de *datorie*, care este menită să explice mult mai clar în ce constă binele asociat *voinței bune* decât ar face-o o analiză a însuși conceptului de *voință bună*. Aflăm, astfel, că a acționa *din* *datorie* este genul de bine moral pe care sunt capabili să îl savârșească agenții raționali imperfecti, cum suntem noi înșine. Datoria

este definită în cele din urmă ca "necesitatea unei acțiuni din respect pentru lege". Urmează o primă formulare a principiului suprem al moralității (IV:400-402).

Aflăm mult mai multe despre acestea pe parcursul secțiunii a doua a *Întemeierii*. În tratarea primei și a celei de-a doua variante ale imperativului categoric, Kant distinge între datorii perfecte și datorii imperfecte¹, precum și între datorii față de sine și datorii față de ceilalți. Există patru combinații, toate fiind cazuri de datorie *directă*. Cu toate acestea, în prima secțiune a *Întemeierii* Kant dă impresia pe alocuri că introduce un al cincilea tip de datorie: datoria "indirectă" de a asigura propria fericire (IV:399). Acest lucru este surprinzător. Mai degrabă, Kant distinge net, în cele mai multe cazuri, între chestiunile de fericire personală și cele de obligație morală. Dacă le amestecăm, argumentează el, teoria noastră etică va fi iremediabil heteronomă. Datoria (sau mai curând, ceea ce trece drept o datorie dar este doar un simulacru) ar fi întemeiată nu în eul rațional al agentului ci în natura sa senzorială (*sensuous*). Toate acțiunile umane vor fi supuse influențelor externe și, prin urmare, contingente. Prin contrast, în virtutea autonomiei voinței, datoria veritabilă poruncește cu forța necesității raționale, chiar și în detrimentul propriei fericiri². Kant menționează și în alte locuri cazuri de datorie "indirectă": rafinarea sentimentelor de bunăvoință, comportamentul decent față de animale și cultivarea conștiinței.

Rolul conceptului de conștiință în etica lui Kant a fost neglijat în mod surprinzător de către exegeți și deopotrivă de filosofii contemporani ai moralei, ca și conceptul de datorie "indirectă"³. Nici unul dintre ele nu are un rol de fundamentare în teoria etică a lui Kant, dar o explicație corectă a ambelor concepte luate atât separat cât și în combinație poate arunca o lumină nouă asupra filosofiei sale morale ca întreg. În cele ce urmează, voi examina mai întâi un pasaj cheie în care Kant discută

Jens Timmermann, "Kant on Conscience, <<Indirect>> Duty and Moral Error", *International Philosophical Quarterly*, Vol. 46, No. 3, Issue 183 (September 2006).

¹ Descrie divers ca datorii restrânse și extinse, necesare și contingente, proprii și meritonii.

² Necesitatea este presupusă chiar de conceptul însuși de datorie, căci o datorie care nu poruncește cu forța necesității nu e așa ceva. Vezi, e.g., *Metafizica moravurilor*, VI:224. Așa cum se obișnuiește, toate citările din opera lui Kant, cu excepția *Criticii rațiunii pure*, trimit la numerele volumului și paginilor din ediția Academiei (numere romane și arabe). În cea mai mare parte, traducerile sunt adaptări la traducerea Cambridge a operei lui Kant.

³ Excepții notabile recente sunt studiile lui Thomas E. Hill despre noțiunea de conștiință la Kant, "Four Conceptions of Conscience", în *Human Welfare and Moral Worth* (Oxford, UK: Clarendon Press, 2002), pp. 277-309, și "Punishment, Conscience and Moral Worth", pp. 340-61, și articolul lui Thomas S. Hoffman despre dezvoltarea concepției asupra conștiinței în lecțiile de etică ale lui Kant, "Gewissen als praktische Apperzeption: Zur Lehre vom Gewissen in Kants Ethik-Vorlesungen", în *Kant-Studien* 93 (2002): 424-43. Nu cunosc o altă analiză sistematică a rolului "datoriei indirecte" în etica kantiană.

sistematic rolul jucat de conștiință în sistemul său etic, apoi voi furniza o explicație sistematică a datoriilor "indirecte" și a funcției imperativelor ipotetice în procesul de generare al acestora. După care mă voi ocupa de posibilitatea erorii morale, ca și de rolul pe care îl joacă datoria "indirectă" în prevenirea ei. În concluzie, voi încerca să arăt cum anume clarificarea conceptului de datorie "indirectă" ne poate ajuta să avem o imagine mai clară asupra teoriei morale kantiene ca întreg.

I. CONȘTIINȚA CA UN "CONCEPT ESTETIC PRELIMINAR"

Spre deosebire de datorie, conștiința nu este un concept cheie în etica kantiană. Cuvântul *Gewissen* este menționat doar de două ori în *Întemeiere* 4, și doar o singură dată în *Critica rațiunii practice* 5. Conceptul însă nu îi este străin lui Kant, așa cum o arată atât operele sale de maturitate cât și cele timpurii. În *Religia doar în limitele rațiunii* (1793) Kant examinează destul de mult rolul de ghid al conștiinței în cazurile de conflict între moralitate și credință. În *Metafizica moravurilor* (1797), conștiința este discutată în detaliu, mai întâi în introducere sub titlul generic de "concepte estetice preliminare (*asthetische Vorbegriffe*) ale capacității de simțire a sufletului față de conceptele de datorie în genere" (VI:399ff.), și apoi în calitate de "judecător interior" cu privire la datoriile față de sine (VI:437ff.). O a treia sursă din perioada târzie este remarca finală din eseul lui Kant, *On the Failure of all the Philosophical Essays in the Theodicy* (1971), în care abordează relația dintre conștiință și sinceritate. Pe lângă acestea, urmărind manualul lui Baumgarten, Kant menționează în mod firesc conștiința în diferite momente ale cursurilor sale de etică⁶.

În ciuda faptului că în scrierile târzii ale lui Kant conștiința este comparativ mult mai prezentă, funcția sa în cadrul teoriei etice este total subordonată rațiunii practice. Există o explicație istorică ce lămurește, măcar în parte, acest lucru. Kant urmează tradiția Noului Testament și a protestantismului german atunci când adoptă o viziune mai degrabă îngustă despre natura și sarcina conștiinței. Conștiința este faptul de a fi conștient de calitatea morală ale acțiunilor noastre. Ea judecă agentul dar nu este, precum în tradiția engleză, "simțul moral al unei persoane cu privire la ce este corect și incorect" (*Concise Oxford Dictionary*). Ea nu este nici sursa

⁴ Vezi IV:404, unde se spune despre intelectul comun că "vrea să pună obstacole în calea conștiinței așa cum o fac avocații" (*schikanieren*), și IV:422, o discuție a celei de-a doua ilustrații a formulei legii naturii: agentul "mai are încă atâta conștiință încât să se întrebe" dacă acțiunile sale sunt în acord cu principiile morale.

⁵ Vezi V:98, unde se pune accent pe conștientizarea propriei vinovății.

⁶ Cf. Hoffmann, "Gewissen als praktische Apperzeption."

normelor morale⁷. Conform acestei concepții, conștiința nu discernе “la rece” ce este potrivit să faci, așa cum crede episcopul Butler ⁸. Pentru Kant, aceasta este sarcina rațiunii practice pure⁹.

Astfel, conștiința kantiană este puterea interioară a agentului uman – a *fiecărui* agent uman – care recunoaște nevoia de a se conforma standardelor morale și pe această bază evaluează agentul cu privire la acțiunile și motivele sale. Standardele morale sunt furnizate în mod independent de rațiune. În cea de-a doua ilustrare din *Întemeiere* a formulării imperativului categoric în termeni de lege a naturii, Kant afirmă că agentul “are încă destulă conștiință ca să se întrebe” dacă acțiunea sa este în acord cu principiile morale (IV:422). Acesta este primul stadiu. Al doilea stadiu este acela de a da atenția cuvenită judecății ce ține de raționalitatea practică pură. În al treilea rând, conștiința continuă să judece agentul chiar și atunci când acțiunea a fost făcută și acesta este motivul pentru care vorbim despre o conștiință “rea” sau “curată”. Sarcina conștiinței este, așadar, aceea de a compara propriile acțiuni – trecute, prezente și viitoare – și principiile care stau la baza lor (maximele) cu poruncile rațiunii practice pure. Cele trei stadii corespund îndeaproape abordării lui Baumgarten, care a constituit baza cursurilor lui Kant: *conscientia antecedens, concomitans, consequens*¹⁰. Conștiința nu determină dacă o acțiune este corectă (*right*); ea întrebă dacă a fost sau este permis *pentru agent* să înfăptuiască un act specific pentru un anumit scop. Acesta nu este un exercițiu abstract de raționare practică. În calitate de “judecător intern” al agentului, ea îl pune față în față cu judecata morală (*it logically reflects moral judgment back on the agent*).

Această concepție îngustă cu privire la domeniul conștiinței explică de ce conceptul este cumva mai prezent în scrierile târzii ale lui Kant decât în cele timpurii:

⁷ Cf. H. Reiner, “Gewissen” în *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 3, ed. Gerhard Ritter (Basel, Switzerland: Schwabe, 1974), col. 574–86. Reiner subliniază diferența dintre germanul “Gewissen” și englezescul “conscience” în sensul că celui din urmă îi lipsește adesea referința clară la *propriile* acțiuni ale agentului.

⁸ În plus, conștiința este în cel mai bun caz un motiv problematic al acțiunii morale. Vezi Thomas E. Hill, Jr., “Four Conceptions of Conscience”; vezi de asemenea Joseph Butler, *Sermons I–III: “Upon Human Nature,”* în special *Sermon I*, sec. 8., în Butler, *Fifteen Sermons, Preached at the Rolls Chapel and a Dissertation upon the Nature of Virtue*, ed. W. R. Matthews (London UK: Bell & Sons, 1953, prima ediție în 1726).

⁹ Cf. Thomas E. Hill, Jr., “Punishment, Conscience and Moral Worth”, pp. 340–61

¹⁰ Alexander Baumgarten, *Ethica Philosophica* (1751), § 181 (reeditată în Ediția Academiei a operei lui Kant, vol. XXXVII:782). Cf. Hoffmann, “Gewissen als praktische Apperzeption,” p. 433. Kant însuși aderă explicit la aceste trei stadii e.g., în *Moralphilosophie Collins*, XXVII:356, unde distinge între conștiința care se manifestă “înaintea faptei”, conștiința care se manifestă “după faptă” și conștiința care “însoțește fapta”.

dacă este clar de la bun început că *sursa* principiilor morale nu poate fi "conștiința", atunci nu este nevoie de examinarea rolului ei în *Întemeiere* a cărei sarcină este strict aceea de *căutare* și *stabilire* a principiului suprem al moralității (IV:392); datoria este conceptul fundamental care servește acestui scop. Mai mult, în cazul în care conștiința doar ajută la aplicarea poruncilor rațiunii practice pure, atunci nu este deloc nevoie de discutarea ei nici în *Critica rațiunii practice*. Conștiința aparține domeniului psihologiei morale. Dată fiind poziția foarte vizibilă a conștiinței în lucrările de etică ale vremii, trebuie să fi fost o decizie deliberată din partea lui Kant aceea de a nu discuta conceptul de conștiință în lucrările cu rol de fundamentare, o decizie care, bineînțeles, reflectă convingerea sa generală că diferitele niveluri ale cercetării filosofice (cum este cel metafizic și cel psihologic sau "antropologic") trebuie strict separate. Conștiința intră pe scena filosofiei doar atunci când Kant își îndreaptă atenția asupra dezvoltării suplimentare a principiilor sale etice în *Metafizica moravurilor*. În plus, o discutare a conștiinței este aproape *de riguer* într-o carte despre *Religie*.¹¹

Să examinăm acum ideea exprimată în *Doctrina virtuții*, conform căreia conștiința este un "concept estetic preliminar" (VI:399) (la fel ca "sentimentul moral", "filantropia" și "respectul"). Kant afirmă mai întâi în mod apăsător că fiecare om are în mod natural și originar o conștiință. Acesta este un temei pentru care, așa cum o spune el, nu poate exista nici o datorie directă "de a ne-o procura". Conștiința nu poate fi dobândită. Un al doilea temei este acela că dacă, *per impossibile*, ar exista o persoană care nu ar avea conștiință, atunci nu ar exista nici o obligație pentru ea să-și dobândească una. O astfel de obligație ar conduce la situația paradoxală de "a avea o datorie de a recunoaște datoriile". A avea o conștiință este o *precondiție* a recunoașterii, și prin urmare a confruntării, oricărei datorii ca ținând de sine înainte de toate. Conștiința este tocmai capacitatea de a conecta rezultatele deliberării morale

¹¹ Această explicație a motivului pentru care conștiința este în bună măsură absentă din opera etică fundațională a lui Kant, este comparabilă cu cea a lui Hoffman, care subliniază faptul că etica se ocupă de examinarea maximelor în timp ce conștiința are în vedere acțiunile individuale ("Gewissen als praktische Apperzeption.", pp. 425-426). Totuși, trebuie să reținem că în *Întemeiere* centrarea analizei etice pe maxime ca spațiu al evaluării morale nu este o concluzie dinainte stabilită. Mai degrabă, ea este stabilită în cursul primei secțiuni, în special pasajele care conduc la "a doua propoziție" (IV: 399-400). De aici înainte, Kant are chiar mai puține temeiuri să discute în *Întemeiere* judecătorul interior care leagă principiile generale de actele unui individ. Explicația de mai sus, care se învârtă în jurul rolului strict limitat al conștiinței, mi se pare cea mai însemnată dintre cele două.

cu propria acțiune¹². Fără ea nu ar exista nici o datorie și, *a fortiori*, nici "o datorie de a dobândi o conștiință"¹³. Kant definește apoi conștiința ca "rațiune practică ce pune în fața omului datoria pe care o are în vederea achitării sau condamnării lui în orice caz ce intră sub incidența unei legi" (VI:400).

Urmează câteva clarificări cu privire la funcția conștiinței. Ea "nu este orientată spre un obiect, ci numai spre subiect". Ea afectează prin actul său facultatea "sentimentului moral" (*moral feeling*), motiv pentru care este discutată în ceea ce poate fi numit "estetica" "principiilor metafizice ale doctrinei virtuții". Ea este totodată o trăsătură inevitabilă a constituției noastre psihologice. Kant crede că nu este, așadar, nimic mai mult decât *une facon de parler* atunci când spunem că cineva "nu are conștiință", căci, strict vorbind, este imposibil ca unui agent să-i lipsească conștiința. Mai degrabă, o astfel de persoană are o conștiință, dar "nu dă doi bani pe verdictele ei". Dacă ea nu ar fi avut într-adevăr conștiință, dacă nu ar recunoaște poruncile rațiunii practice pure ca fiind valabile pentru sine și aplicabile la sine, subiectul ar fi o creatură amorală, nicidecum un agent moral: "el nici măcar nu ar putea concepe datoria" de a avea o conștiință (VI:400). Kant evaluează apoi posibilitatea unei conștiințe "eronate", pe care o numește o "absurditate" (*Unding*). Ne-am putea înșela cu privire la ceea ce ar trebui să facem în mod obiectiv, dar nu ne putem înșela asupra faptului dacă am acționat în mod subiectiv în acord cu rațiunea practică (VI:400-01).¹⁴

Kant conchide această discuție despre conștiință din *Metafizica moravurilor* afirmând că deși nu există nici o datorie de a dobândi o conștiință, există totuși o datorie de a o cultiva, de a ne ascuți atenția pe care o acordăm vocii acestui judecător intern și în general de a utiliza orice mijloace "spre a o face auzită". El numește

¹² În *Conflictul Facultăților* Kant critică în mod similar ideea că ar trebui să ne rugăm pentru căință dacă aceasta este considerată în același timp ca precondiția primirii favorabile a rugăciunii de către Dumnezeu; cf. VII:10.

¹³ Chiar dacă o astfel de creatură încă poate fi capabilă să judece în abstract principiile morale ale acțiunii, ea nu ar pune în legătură judecata rațiunii cu propriul ei rol de agent care trebuie să se conformeze acestor judecăți în cazuri particulare. Am putea adapta în linii mari un gând kantian mai important: "Eu acționez" trebuie, așa zicând, să însoțească toate deliberările practice ale mele și aceasta este sarcina conștiinței. Căci, altfel, am delibera asupra a ceva ce nu poate fi pus în act, iar judecată mea practică nu ar mai însemna nimic pentru mine. Cf. VI:401, citat mai jos.

¹⁴ Ecoul acestei idei apare în eseu despre *Teodicee*, în care Kant afirmă în mod similar că ne putem înșela în privința unei judecăți cu privire la care considerăm că avem dreptate dar nu în privința judecății dacă în fapt judecăm o anumită chestiune ca fiind corectă cf. VIII:268. Ne vom întoarce mai jos la problema erorii subiective și obiective.

“indirecte” aceste datorii (VI:401).¹⁵ Dar ce înseamnă a fi *în mod indirect* o poruncă a datoriei? Ce este o datorie “indirectă”?

II. DATORIA INDIRECTĂ ȘI IMPERATIVUL CATEGORIC

Caracterizarea precisă a sarcinii cultivării conștiinței ne furnizează un indiciu important cu privire la natura datoriei “indirecte”. Kant spune că există o datorie de a “întrebuința toate mijloacele (*prin urmare, numai o datorie indirectă*) spre a face auzită” conștiința (VI:401, sublinierea mea). Remarca din paranteză este una critică.¹⁶ O datorie “indirectă” - ca opusă unei datorii propriu-zise - nu se referă la adoptarea scopurilor morale în maximele noastre, ci doar la utilizarea *mijloacelor*.

Ideea centrală poate fi ilustrată astfel. Să considerăm, de exemplu, cazul promovării sau asigurării propriei fericiri, despre care Kant spune că este o datorie “indirectă” atât în *Întemeiere* cât și în *Metafizica moravurilor*. În linie cu o bună parte a conștiinței morale moderne, Kant sugerează că moralitatea și fericirea personală - definită ca satisfacere a sumei dorințelor noastre - sunt sfere separate în viața unei persoane și că trebuie să fie păstrate astfel. Ceea ce este bun din punct de vedere moral s-ar putea să nu te facă fericit, și ceea ce te face fericit s-ar putea să nu fie bun din punct de vedere moral. Kant spune că acționând moral poți cel mult să sperii că vei fi *demn* de realizarea fericirii. Mai mult decât atât, nu există nimic moralemente bun *per se* în legătură cu acțiunile despre care se poate prezice că te fac fericit. Ele țin de prudență, nu de moralitate. Este adevărat că imperativul categoric îți spune să-ți dezvolti talentele și să nu-ți irosești viața, ambele variante fiind datorii morale față de sine; dar el nu-ți poruncește ca atare să manifesti un interes prudențial în legătură cu dorințele tale pe termen lung. În caz contrar, nu vei întâlni nici o contradicție rațională în voință sau în concepție.

Totuși, am văzut deja că *Întemeierea* nu declară că fericirea personală este total irelevantă din punct de vedere moral. Dată fiind natura imperfectă a ființelor umane, faptul că se simt nefericite poate reprezenta pentru ele o puternică tentație de a acționa imoral. Așa cum se exprimă Kant, “nemulțumirea cu propria situație, sub

¹⁵ “Die Pflicht ist hier nur sein Gewissen zu kultivieren, die Aufmerksamkeit auf die Stimme des inneren Richters zu schärfen und alle Mittel anzuwenden (mithin nur indirekte Pflicht), um ihm Gehör zu verschaffen” (VI:401).

¹⁶ În traducerea sa din ediția Cambridge, Mary Gregor mută paranteza la sfârșitul propoziției, făcând prin aceasta ca legătura dintre statutul a ceva ca simplu mijloc și datoria “indirectă” să fie într-o anumită măsură obscură.

presiunea multor griji și în mijlocul unor nevoi nesatisfăcute, ar putea deveni ușor o mare *tentație de a încălca datorile*” (IV:399) și acesta este motivul pentru care a te asigura că ești fericit este, în mod *indirect*, un lucru bun sub aspect moral, în cele din urmă. Totuși, e de reținut că a te ține departe de tentații este singurul aspect *moralmente* bun care-ți asigură fericirea. A te lăsa pradă în mod neglijent tentației este privit, și nu într-un mod implauzibil, ca un gen de eșec moral. Cu alte cuvinte, a avea grijă de propria fericire nu este în sine relevant moral, pe când refuzul de a ne confrunta cu tentații în fața cărora e probabil să cedăm este. Cele două doar se întâmplă să coincidă.¹⁷

Același lucru se aplică datoriei ”indirecte” de a acumula bogăție materială așa cum este discutată în introducerea la ”Principiile metafizice ale doctrinei virtuții” (VI:388). O asemenea obligație este, în fapt, implicată de datoria ”indirectă” mai generală a promovării propriei fericiri deoarece, în vremea lui Kant ca și astăzi, ființele umane au nevoie de o anumită bogăție materială pentru a-și satisface înclinațiile (pe scurt, pentru a fi fericite). Analiza lui Kant este în mod special clarificatoare. Ea ne ajută să înțelegem de ce datoria ”indirectă” nu este nici măcar un gen inferior (*lesser kind*) de datorie: nu este în nici într-un fel o specie de datorie. În pasajul avut în vedere, Kant subliniază încă o dată că ”vicisitudinile, durerea și sărăcia reprezintă mari tentații de a încălca datoria.” Factorii care ”se opun influenței acestora” (i.e., ”prosperitatea, puterea, sănătatea și bunăstarea în genere”) pot, așadar, să fie considerați, de către unii, drept scopuri care sunt datorii, ”astfel încât avem o datorie de a ne promova *propria* fericire și nu pur și simplu fericirea altora” (VI:388). Dar aceasta ar fi o greșeală. Fiecare are datoria de a se îngriji de propria bunăstare, nu ca un scop în sine ci mai degrabă ca – în cele mai multe cazuri – un mijloc permis în vederea unui scop moral, integritatea morală a subiectului. (În plus, fericirea altora este, prin contrast, un scop moral autentic în sine). Dobândirea

¹⁷ Există două dificultăți. În primul rând, a nu te expune inutil tentației este ea însăși numai în mod *indirect* o datorie. Acțiunea contrară unei datorii de ordinul întâi este imorală. În consecință, a lua măsuri care subminează înfăptuirea datoriei pe care o ai este indirect imoral prin aceea că duce la ceva ce este în mod direct moralemente rău. În al doilea rând, Kant pare a sugera uneori că cu cât este mai puternică înclinația împotriva căreia ne luptăm, cu atât agentului i se cuvine mai multă onoare și merit. Stăpânirea unor puternice înclinații naturale este un exercițiu paradigmatic al voinței libere. Totuși, aceasta nu înseamnă că provocarea acestui gen de situații ar fi moralmente bună, sau că ar fi moralemente rea încercarea de a ne stăpâni natura în modul în care o recomandă *Metafizica moravurilor*. Faptul că victoria ar fi mai *admirabilă* din punct de vedere moral nu implică necesarmente faptul că bătălia trebuie căutată tot timpul. S-ar putea să fie o dovadă de imprudentă să facem astfel.

prosperității – ca și îndepărtarea altor obstacole din calea acțiunii morale – este, astfel, declarată a fi “nu o datorie ca atare”, dar ea poate fi o datorie “în mod indirect”, pentru a ne feri de tentații. Aspectul crucial este că “scopul meu și, totodată, datoria mea nu țin de propria-mi fericire, ci mai degrabă de conservarea propriei mele integrități morale (*Sittlichkeit*)” (VI:388). Dobândirea de avuție materială nu este un scop care merită să fie urmărit pentru că are valoare în sine. El nu este bun din punct de vedere moral în sensul direct al cuvântului; el nu este un scop pe care avem datoria de a-l respecta sau promova. Aceasta decurge din faptul că dacă ești suficient de bogat astfel încât să nu mai fii peste măsură tentat de lucrurile materiale, atunci nu mai există nici o datorie care să-ți ceară să te îmbogățești în continuare, nici măcar una “indirectă”.

Similar, cultivarea dorințelor de a fi binevoitor și de a compătimi nu are valoare morală ci doar una instrumentală, chiar dacă scopul de a-i ajuta pe alții este aprobat de rațiunea practică pură. Această datorie “indirectă” specifică este o parte a datoriei “indirecte” generale de a înlesni înfăptuirea acțiunilor moralmente bune. În *Metafizica moravurilor*, Kant susține că “în timp ce nu e în sine o datorie să participăm la suferința (ca și la bucuria) altora, grija activă pentru soarta lor este totuși o datorie”; în vederea acestui scop este indirect obligatoriu “să cultivăm sentimentele (estetice) naturale de compasiune și să le folosim ca tot atâtea mijloace în vederea compătimirii bazate pe principii morale și pe sentimentul corespunzător lor” (VI:457). Exemplul dat aici este acela de a nu evita “locurile unde întâlnim săraci, privați de minimul necesar, ci de a le căuta, și să nu ocolim spitalele sau închisorile pentru datornici și altele de acest fel, pentru a evita astfel trăirea unor muștrări de conștiință care se pot dovedi insuportabile”. Aici Kant tradează o atitudine realistă. Utilizând “impulsurile pe care ni le-a sădit natura”, putem îndeplini “ceea ce numai reprezentarea datoriei n-ar putea îndeplini” (VI:457). Din nou, însă, Kant subliniază valoarea sentimentelor de bunăvoință ca *simple mijloace* de a încuraja și facilita acțiunea filantropică bazată pe *principii morale raționale*. Chiar și grija față de soarta altuia este presupusă a fi legată de maxime, de principii subiective alese de rațiune, nu de simpla emoție. Nu există nicăieri în filosofia morală matură a lui Kant vreo sugestie că emoțiile de bunăvoință pot avea ca atare o valoare morală. Ca și în cazul asigurării propriei fericiri sau a acumulării bunăstării materiale, etica se va confrunta cu pericolul heteronomiei dacă sentimentele de bunăvoință ar juca vreun rol substanțial în teoria noastră etică. Nici un sentiment “pathologic” sau înclinație

(care este întotdeauna îndreptată spre un rezultat) nu corespunde perfect cu ceea ce este moralmente impus (o acțiune).¹⁸

Definiția datoriei din *Întemeiere* ca "necesitate a acțiunii din respect pentru lege" ne dezvăluie un alt motiv pentru care grija față de propria fericire, așa cum a fost descrisă mai sus, nu este propriu-zis o datorie, ci mai degrabă este poruncită de datorie "în mod indirect", la fel ca și cultivarea conștiinței și a sentimentelor de compasiune, nici unul dintre ele nemeritând să fie urmărite ca scopuri. Oricare dintre aceste acțiuni este, *per se*, un act moralmente neutru, deoarece ele nu sunt făcute imediat *necesare* de legea morală. Ele pur și simplu ne ajută să ne înfăptuim scopurile care au valoare morală.

Pentru Kant, descriția relevantă a unei acțiuni trebuie să se refere la scopul urmărit prin acea acțiune, scop care e conținut în maxima acțiunii.¹⁹ Maximele și scopurile trebuie să se conformeze standardului moral formal al imperativului categoric. Iluzia că obiectele datoriei "indirecte" au ele însele valoare morală este risipită de observația că am putea, doar prin puterea voinței, rămâne o persoană morală chiar și fără a întreprinde acțiuni care sunt în acord cu oricare dintre datoriile "indirecte" menționate mai sus; nu există nicio legătura necesară între cele două. Prin contrast, cineva nu poate sfida imperativele de a nu minți, de a nu fura, sau să refuze să-i ajute pe ceilalți fără a-și compromite în mod necesar și imediat propriul statut moral. Astfel, o acțiune poruncită "indirect" trebuie să fie întotdeauna descrisă cu referire la scopul obligatoriu urmărit sau înfăptuit. Orice altă descriție riscă să creeze aparența înșelătoare a unei "datorii" care este, de fapt, indirectă și trebuie redusă la o cu totul altă datorie.²⁰

¹⁸ În privința sentimentelor care merită cultivate, cel mai bun candidat este un simț al onoarei, menționat fugitiv în *Întemeiere* la IV:398. Reflecția 7215 (XIX:287) ne oferă un indiciu de ce stau așa lucrurile: Kant scrie că "onoarea este singura înclinație care poate fi bazată pe principii, deoarece aprobarea imparțială a celorlalți este bazată pe principii, din acest motiv iubirea pentru onoare este înrudită cu virtutea." Dorim să fim aplaudați imparțial de alții, și astfel universalizarea este "externalizată", deoarece noi dăm importanță apaluzelor *dezinteresate* ale celorlalți. Acesta este un "semn" reminiscent la care se face referire în secțiunea a doua din *Conflictul facultăților*: entuziasmul explicit al spectatorilor pentru Revoluția Franceză în fața acuzării (VII:85).

¹⁹ Cf. Onora Nell, *Acting on Principle: An Essay on Kantian Ethics* (New York NY: Columbia Univ. Press, 1975), în special pp. 32–42. În *Moralphilosophie Collins*, Kant chiar afirmă în general că un lucru este numit în funcție de scop, nu de mijloace (XXVII:249).

²⁰ Cf. notei despre "amfibolia" din cazul datoriilor care "privesc" (mai degrabă decât "în raport cu") animalele discutate mai jos.

Rezumând, datoriile "indirecte" nu sunt datorii *sui generis*, cu toate că par a fi. Ni se cere să facem ceea ce avem datoria să facem "indirect"; dar nu e nimic bine moral ca atare în facerea a ceea ce datoria ne cere să facem, fie aceasta și cultivarea conștiinței. Datoria "indirectă" poruncește doar acte de suprafață care (conform caracterului anti-consecinționist al *Întemeierii I*) nu au valoare morală. Ceea ce ne cere să facem datoria "indirectă" nu e potrivit să fie tratat ca obiectiv propriu al interesului moral. E vorba aici doar de mijloace și, astfel, se referă în esență la consecințele unei acțiuni, nu la acțiunea în sine. Întotdeauna trebuie să existe o datorie directă pentru a întemeia valoarea unui act care, indirect, este datoria noastră să-l facem.²¹ Adjectivul "indirect" este, așadar, în cel mai bun caz, o prescurtare convenabilă. Voi continua să-l folosesc doar din acest motiv.

III. IMPERATIVELE TEHNICE

Dacă ceea ce este "indirect" o datorie nu este poruncit de imperativul categoric și dacă așa-numitele datorii "indirecte" nu sunt datorii propriu-zise, atunci de unde provin astfel de porunci, ca cerințe ale rațiunii? Răspunsul, poate surprinzător, este că ele sunt generate de anumite imperative *ipotetice*. Imperativele ipotetice prescriu ce mijloace să folosim pentru a atinge un scop față de care ne-am angajat să-l realizăm. În particular, datoria "indirectă" este generată de varietatea *tehnică* a imperativelor ipotetice, care sunt intitulate "reguli ale abilității" în cea de-a doua secțiune a *Întemeierii*. Aceste porunci ne spun cât de *abil* putem realiza orice scop dat, cum să producem consecințele care corespund scopului pe care dorim să-l îndeplinim. Pentru aceasta ele au nevoie de cunoașterea empirică a felului în care

²¹ Această descriere a situației este în fapt mult mai precisă. Contrar textelor tipărite, este chiar posibil ca Immanuel Kant să nu fi utilizat niciodată fraza "datorie indirectă" în scrierile sale publicate. În expresia originală conform căreia ceva este "*indirecte Pflicht*", cuvântul *indirecte* poate fi adverbul latinesc mai degrabă decât adjectivul german. Doar consultând manuscritele lui Kant, din păcate pierdute, putem tranșa problema. Kant ar fi utilizat scrierea germană pentru adjectivul german și scrierea latinească pentru adverbul latinesc. (Pentru a complica lucrurile, ar fi putut utiliza, de asemenea, litere latinești pentru adjectivele germane pe care le considera latinești). Există referințe ocazionale clare la datorii "indirecte" în *Vorarbeiten*, scriere care nu era programată pentru publicare, e.g., XXIII:401, unde el numește sinceritatea față de alții "datorie indirectă față de sine". Kant arată o ușoară preferință pentru variante de construcție adverbială mai puțin înșelătoare. Asigurarea fericirii și a bogăției materiale sunt considerate datorii în sens "indirect" la VI:399 și VI:388; se consideră că bunătatea față de animale "aparține" datoriei în mod "indirect" în VI:443. Cultivarea conștiinței și a sentimentelor de compasiune sunt (aparent) considerate pur și simplu "datorii indirecte" la VI:441 și VI:457; din nou, însă, este cu totul firesc să-l citim ca spunând că sunt "datorii în mod indirect".

funcționează lumea. De asemenea, ele poruncesc "analitic", i.e., ele nu ne spun să facem ceva "nou" în sensul că doar ne sfătuiesc cum să realizăm un scop față de care ne-am angajat *deja*. Imperativele tehnice nu se adresează agenților care nu s-au angajat față de scopul specific în cauză.²²

Dacă, de exemplu, dorești să-ți potolești setea cu o ceașcă de cafea, un imperativ tehnic, bazat pe experiența noastră despre cum stau lucrurile, ne va spune ce e necesar să facem. *Dacă* dorești să bei o ceașcă de cafea – ne spune imperativul – trebuie să faci rost, de exemplu, de o mașină de măcinat, de boabe de cafea, de o cafetieră, de ibric, apă, etc.; trebuie să macini boabele, să pui cafeaua măcinată în cafetieră, să umpli ibricul cu apă, să pui ibricul pe masă, să aștepți; toarnă apoi apă fierbinte (dar nu care fierbe) în cafetieră, amestecă, și așteaptă din nou pentru câteva minute; între timp, fă rost de o cană, frișcă, zahar (dacă dorești), și așa mai departe. Imperative tehnice ca acestea nu îți spun să urmărești scopul de a-ți potoli setea cu o ceașcă de a cafea. Nici nu evaluează caracterul rațional al deținerii sau urmării scopului în cauză. Sursa acestui gen de *scop*, ca opus mijloacelor, este structura noastră naturală. Bineînțeles, scopul va trebui realizat prin acțiune doar dacă este aprobat de rațiune.²³

Pentru kantieni există o altă sursă – mult mai controversată filosofic - a scopurilor pe lângă natura noastră sensibilă: rațiunea practică pură. Rațiunea practică pură generează scopuri care sunt de datoria noastră să le respectăm, urmărim, promovăm, îndeplinim, etc., și procedând astfel este *moralmente* și absolut bine pentru agentul în cauză sau pentru orice altă ființă umană, nu doar pentru orice scop specific. Imperativul categoric ne spune să voim anumite scopuri moralmente bune pe care agenții sunt ținuți să le încorporeze în maximele lor. Totuși, chiar dacă sursa scopului este diferită față de cea din cazul cafelei, aceeași cerință ia naștere atunci când un agent a ajuns s-o valorifice încorporând-o într-o maximă: agentul are nevoie de imperative tehnice, bazate pe propria sa experiență despre cum funcționează lumea, pentru a fi capabil să urmărească și să realizeze scopul său moral cu abilitate.

²² Evit intenționat termenul ambiguu "se aplică", termen care poate avea înțelesul de "este valid pentru" sau "are legătură cu". Imperativele tehnice sunt *valide* pentru orice persoană și în acest sens sunt universale, dar *qua* imperative ipotetice ele *au legătura cu* sau *vizează* doar pe aceia care voiesc scopul pe care-l presupun.

²³ Nu este doar natura noastră sensibilă. Ar putea exista cazuri în care rațiunea nu aprobă acțiunea de a bea o ceașcă de cafea – dacă, de exemplu, aceasta ar intra în conflict cu scopul de a ne conserva sănătatea și fericirea pe termen lung, sau cu un scop moral care solicită urgent atenție.

Să luăm în considerare datoria de a-i ajuta pe cei aflați la anaghie. De exemplu, te plimbi de-a lungul unei plaje când observi de la depărtare un copil care pare că se înneacă. Ești o persoană bună, dedicată scopului moral de a salva vieți fără vreun alt țel ulterior, cum ar fi primirea unei medalii sau apariția pozei într-un ziar. Nu ești descurajat de dificultățile implicate de salvarea copilului și nu există nicio cerință morală concurentă. În plus, ești singura persoană în preajmă. Judeci prin urmare imediat că acesta este un caz în care trebuie să sari în ajutor. Totuși, doar voința ta bună nu îți furnizează mijloacele pentru a-l salva pe bietul copil. La fel ca în cazul cafelei, trebuie să recurgi la imperativele tehnice: trebuie – în limitele moralității – să încerci să salvezi copilul de la înec *in mod abil*. Imperativul tehnic spune: dacă dorești să salvezi de la înec un copil, atunci dezbracă-te, sari în mare, înoată până la copil și adu-l la mal. *Ca alternativă*, caută un telefon, formează 999 (în Marea Britanie), spune serviciilor de urgență unde te afli, ș.a.m.d.

Depinde foarte mult de persoana în cauză și de situația specifică în care se află dacă primul sau al doilea curs al acțiunii ar fi mai bun. Însă decizia dacă unul sau altul este adecvat nu este în sine una morală. Presupunând voința de a ajuta, singura întrebare care rămâne este cum realizăm cel mai bine acest lucru și aceasta este o problemă "consecinționistă", o problemă tehnică, o chestiune de abilitate. Dacă ești un bun înotător și ai putea cu ușurință să salvezi tu însuți copilul, trebuie să te dezbraci, să sari în mare, etc. Acum este obligatoriu pentru tine să faci toate aceste lucruri. Imperativele tehnice, ca fundal pentru un scop selectat de imperativul categoric, îți poruncesc *rațional* să acționezi astfel. Dar chiar dacă e necesar (*must*) să te dezbraci, deoarece ești ținut să faci asta în mod indirect și totuși rațional, nu există nicio datorie *sui generis* de a te dezbrăca de haine. Nu există nimic moralmente bun cu privire la *aceasta*, ca atare. Ea e pretinsă ca *mijloc* pentru atingerea unui scop care are valoare morală, nu ca un scop în sine sau vreo parte a acestuia.

Pe scurt: chiar dacă datoria "indirectă" nu este o specie de datorie, agenții sunt ținuți rațional să facă ceea ce este indirect datoria lor să facă. Dar dacă ceva este o datorie "indirectă", atunci e obligatoriu să se facă acel ceva doar prin accident. Se poate spune că acel ceva este o datorie doar dacă descrii cursul acțiunii cu referire la mijloacele utilizate, nu la scopul urmărit. O chestiune de datorie "indirectă" este una doar despre mijloace, o acțiune în sine moralmente neutră care este implicată sau sugerată de o datorie directă *via* imperativele tehnice.

În generarea datoriilor "indirecte", imperativele tehnice *presupun* scopul care este selectat de imperativul categoric în acord cu anumite standarde formale pure. Dat fiind acest scop, trebuie să ne întrebăm ce curs al acțiunii contribuie în general, sau cel puțin nu subminează, la trăirea unei vieți morale. Specificarea mijloacelor utile sau necesare pentru atingerea *oricărui* scop dat ține de domeniul imperativelor

ipotetice ale varietății "tehnice". Pentru a ne asigura capacitatea de a acționa moral în general, trebuie să cultivăm vocea conștiinței; pentru a preveni supunerea în fața tentațiilor materiale, trebuie să ne asigurăm că suntem feriți de sărăcie; pentru a salva un copil de la înec, trebuie să ne dăm jos hainele, să sărim în apă, ș.a.m.d.

Din punct de vedere filosofic nu există nicio diferență între toate aceste acțiuni recomandate de imperatiivele tehnice. Este adevărat că toate te ajută să-ți faci datoria așa cum se cuvine; și unele dintre ele par mai generale sau esențiale, cum ar fi cultivarea conștiinței, pe când altele sunt determinate doar de situația în cauză. Totuși, o datorie "indirectă" rămâne doar o chestiune de mijloace, nimic mai mult; și mijloacele *per se* au o valoare instrumentală, nu morală. Ele decurg din porunci ale rațiunii practice empirice, nicidecum pure. Din acest motiv, în *Metafizica moravurilor* Kant avertizează că anumite datorii față de sine nu trebuie confundate cu datorii față de alte ființe vii sau persoane (animalele și Dumnezeu), care din diferite motive nu pot fi obiectul datoriilor noastre. Există o "amfibolie", o ambiguitate înșelătoare, care ne crează impresia, de exemplu, că avem datorii față de animale, când de fapt nu există nici "o datorie de a trata decent animalele", ci mai degrabă avem datoria de a ne îngriji de propria integritate morală care, conform lui Kant, are, de asemenea, implicații destul de surprinzătoare ca importanță în ceea ce privește comportamentul nostru față de animale (VI:442ff.). Putem să nu fim de acord cu teza lui Kant despre valoarea morală a bunăstării animalelor²⁴, sau mai curând lipsa acesteia; nu trebuie să confundăm chestiunile de așa-zisă datorie "indirectă" cu o datorie *sui generis*.

IV. ERORI SUBIECTIVE ȘI OBIECTIVE

Să ne întoarcem acum la subiectul erorii morale din *Metafizica moravurilor*. Sfidându-l pe Baumgarten,²⁵ Kant insistă că nu ar putea exista o "conștiință care greșește". El distinge între două cazuri *prima facie* de astfel de erori, dar ambele eșuează în cele din urmă să se califice la acest statut (VI:401). În primul rând, el

²⁴ Pentru Kant, datoriile care privesc animalele sunt datorii față de sine care numai indirect presupun bunăstarea animalelor. Din moment ce tratarea adecvată a animalelor este doar o problemă de datorie "indirectă", atunci nu ar fi nimic în neregulă cu maltratarea animalelor dacă acest lucru nu ar prejudicia facultățile morale ale agenților umani. Cu alte cuvinte, tratamentul adecvat al animalelor este doar un mijloc permis pentru a-ți susține propria integritate morală. Am analizat și argumentat împotriva acestei interpretări controversate despre statutul moral al animalelor în "When the Tail Wags the Dog: Animal Welfare and Indirect Duty in Kantian Ethics," *The Kantian Review* 10 (2005): 128–49. Am argumentat că filosofia morală a lui Kant deține toate resursele necesare pentru a conferi problemei bunăstării animalelor locul pe care-l merită

²⁵ Baumgarten, *Ethica Philosophica*, § 177, XXVII:781.

admite că ființele umane *pot* uneori să se înșele "în judecata lor obiectivă cu privire la faptul dacă ceva este o datorie sau nu". Există loc pentru eroare aici, însă, dat fiind faptul că în concepția lui Kant conștiința nu este sursa normelor obiective, el nu dorește să numească astfel de greșeli "erori ale conștiinței". În al doilea rând, agenții *nu se pot* înșela în "judecata lor subiectivă" cu privire la faptul dacă au acționat conștiincios sau nu, adică în acord cu hotărârea pe care au considerat-o drept poruncă a rațiunii practice. Acest aspect, spre deosebire de primul, privește într-adevăr conștiința; dar nu e loc pentru eroare aici și, *a fortiori*, nici pentru o conștiință care greșește.

Așadar, primul caz este o *eroare obiectivă de judecată*, pe când cel de-al doilea ar fi o *eroare subiectivă a conștiinței*. Să analizăm mai întâi pe cel din urmă. De ce insistă Kant că nu pot exista erori subiective ale conștiinței? Ideea centrală pare a fi că ne dăm seama în mod subiectiv dacă am fost suficient de conștiincioși în chestiunile practice, i.e., dacă, atunci când am acționat, ne-am asigurat să cercetăm amănunțit maximele (subiective) ale acțiunii respective în lumina judecăților (obiective) ale rațiunii practice. Iată cum argumentează Kant:

Nu pot greși în judecata mea subiectivă cu privire la faptul dacă am subordonat-o [o acțiune planificată care poate fi corectă sau incorectă²⁶] rațiunii mele practice (aici în rolul de judecător) în vederea unei astfel de judecăți; căci dacă m-aș putea înșela în această privință, nu aș fi făcut nicio judecată practică, și în această situație nu ar exista nici adevăr și nici eroare. (VI:401)

Ca și în cazul judecății obiective, eroarea este considerată o problemă de judecată. Doar judecățile pot fi adevărate sau false.²⁷ Dacă nu sunt suficient de conștiincios să judec, conștiința nu poate greși. Conștiința se va asigura că sunt conștient de faptul că nu m-am îngrijit destul să supun acțiunea mea analizei raționale. Totuși, faptul de a nu fi conștiincios cu privire la determinarea a ceea ce trebuie să facem este un tip de eșec moral, nu o eroare a conștiinței.²⁸ Gândul că suntem conștienți atât de datoria noastră cât și de faptul dacă am reușit s-o respectăm în viață este în general o idee de forță în etica kantiană – să ne gândim doar la

²⁶ Nu este așa de clar la ce se referă pronumele personal neutru (*es*). Ar putea fi conștiința, dar în acest caz Kant ar trebui să afirme că agentul își supune conștiința rațiunii practice în funcția sa de judecător, ceea ce ar fi ciudat. E mai plauzibil ca "se" să se refere în mare la *ob etwas Pflicht sei oder nicht* din propoziția precedentă despre eroarea obiectivă, și am făcut completarea necesară.

²⁷ Pentru relația dintre judecată și adevăr, vezi *Critica rațiunii pure* A293/B350: "adevărul sau iluzia nu sunt în obiect, întrucât este intuit, ci în judecata despre el, întrucât este gândită."

²⁸ Aceasta privește partea "pură" sau "aplicată" a deliberării? Trebuie să fii într-adevăr corupt pentru a eșua în raport cu prima, cu judecata morală propriu-zisă, care în cele mai multe situații pare a fi aproape "automată".

”răufăcătorul cel mai înrăit” din *Întemeiere* care, atunci când i se prezintă exemple de comportament vituos, dorește să se comporte la fel (IV:454). Abordând ideea în termeni de *conștiință*, ea nu mai pare (sau pare mai puțin) surprinzătoare. Prin urmare, ”inconștienta”²⁹ nu este o ”lipsă a conștiinței”, ci mai degrabă înclinația de a nu da suficientă atenție judecării acțiunii (VI:401).

Kant ar putea adăuga că putem fi, de asemenea, vinovați de a nu fi aplicat porunca rațiunii practice chiar dacă am avut grijă să determinăm exact ce anume dorește rațiunea practică să facem. Putem spune că în acest caz agentul ar fi trebuit să fie mai conștient atunci când a acționat pe baza poruncilor rațiunii practice; și este adevărat că conștiința îl judecă în legătură cu acțiunile posibile din intervalul dintre judecata cumpănită și acțiunea subsecventă, bună sau rea. Încă o dată, faptul de a nu trăi conform judecății rațiunii ar fi pur și simplu un eșec moral, nu un eșec al conștiinței. Respectul, nu conștiința, e considerat a fi motivul moral. În al treilea rând, conștiința dă un verdict agenților când acțiunea este terminată. Se presupune că aceștia sunt foarte conștienți și de acest fapt. Dar, din nou, în viziunea de tip kantian rămâne puțin loc pentru eroarea non-culpabilă, însă destul loc pentru eșecul moral culpabil. Putem păcăli conștiința sau să suprimăm reflecția despre fapte din trecut care sunt contrare poruncilor rațiunii precum și despre urmele unor motivații nepotrivite; dar Kant este din nou extrem de optimist în legătură cu puterea conștiinței de a judeca retrospectiv acțiunile.

Religia doar în limitele rațiunii a lui Kant oferă un temei suplimentar în favoarea tezei că judecată subiectivă despre faptul că suntem pe cale de a ne face datoria, sau că ne-am făcut-o, nu poate fi greșită. Kant examinează aici tema conștiinței având în vedere posibilele conflicte între credință și moralitate (VI:185-86). Concepția despre conștiință presupusă în acest pasaj este în mare aceeași cu abordarea mai explicită din *Metafizica moravurilor*, discutată mai sus.³⁰ Încă o dată, conștiința nu este sursa a ceea ce e corect și incorect; ea dă verdicte agentului în legătură cu acțiunile și maximele sale, comparate cu judecățile morale ale rațiunii. Noua idee introdusă în *Religia* este cea a vocii conștiinței ca ”fir călăuzitor” în chestiuni legate de îndoială, cum ar fi conflictul dintre convingerile cuiva ocazionat

²⁹ *Gewissenlosigkeit*, literal ”proprietatea de a nu avea o conștiință”.

³⁰ Există niște diferențe între cele două interpretări. În *Religie*, se afirmă despre conștiință că este conștienta faptului că e ”prin sine o datorie” (VI:185, expusă în termeni de convingere proprie că acțiunea intenționată este moralmente permisă), o teză pe care Kant pare să o nege în *Metafizica moravurilor* deoarece o privește ca inevitabilă și susținând-o doar ca o datorie ”indirectă”. Ideea din *Religie* pare a fi aceea că, din cauza datoriei de a fi cumpănit în acțiune, a *acționa* conștient este o datorie în sine.

de doctrina religioasă.³¹ În vederea acestui scop, Kant introduce un nou principiu practic "care nu are nevoie să fie dovedit": anume acela care spune "să nu ne hazardăm să facem nimic din cele ce riscă să fie lucruri greșite", în forma latinească "quod dubitas, ne feceris" (VI:185).³² Kant insistă că ideea nu este aceea de a ști despre orice acțiune posibilă dacă e permisă; ci mai degrabă că orice acțiune pe care suntem noi înșine pe cale s-o întreprindem este moralmente corectă. Acest principiu furnizează un fir călăuzitor în cel puțin unele genuri de conflict practic deoarece conștiința se va manifesta în rolul ei de judecător interior doar dacă agentul este dispus să-i dea atenție.³³

Cazul analizat de Kant, în contextul filosofiei sale a religiei este cel al inchizitorului (*Ketzerrichter*). Întrebarea este dacă acesta condamnă la moarte "un așa-zis eretic (altminteri, un bun cetățean)", oare „putem spune că l-a judecat conform conștiinței sale (deși o conștiință eronată), sau îl putem învinui mai degrabă de crasă lipsă a conștiinței”? Acestea ar fi două tipuri de eroare non-culpabilă. Kant le respinge, din nou, pe ambele. Inchizitorul nu a "greșit pur și simplu". Mai curând, el "a făcut în mod conștient ceva incorect" deoarece "îi putem spune deschis că într-o asemenea situație el nu poate fi absolut sigur că nu face ceva incorect" (VI:186). Cu alte cuvinte, el violează principiul moral nou introdus de a-și utiliza conștiința ca un fir călăuzitor în probleme morale și de a nu face niciodată nimic despre care nu e absolut sigur că e corect. La fel ca în *Metafizica moravurilor*, Kant crede că „revine” agentului "doar să-și lumineze intelectul în chestiunea a ce este și ce nu este datoră; dar când ajunge sau a ajuns la fapte, conștiința vorbește involuntar și inevitabil" (VI:401).³⁴ Kant conchide că inchizitorul riscă „pericolul de a face ceva ce este în cel mai înalt grad greșit și pe această bază el acționează cu inconștientă” (VI:187).

Dilema inchizitorului este practică, dar strict vorbind nu este una morală. Nu este vorba de un conflict în interiorul moralității. Kant este atât de sigur de faptul că această conștiință a inchizitorului nu poate fi mută în chestiunea dacă e corect să ucizi o persoană nevinovată de dragul religiei tale deoarece el vede două forțe

³¹ În general, așa cum argumentează Kant în *Conflictul facultăților*, nedreptățile cauzate de credință nu pot fi îndreptate doar de credința însăși sau de Scriptură; ci, mai degrabă, reforma trebuie ghidată de rațiunea practică pură.

³² Kant menționează pe scurt și recomandă acest principiu în eseu din 1791 despre *Teodicee*, VIII:268. Vezi, de asemenea, *Critica Rațiunii Pure* A823/B851.

³³ Să ne amintim că, în *Metafizica moravurilor*, întărirea vocii conștiinței este exact una dintre datorile "indirecte" recomandate de Kant, VI: 401.

³⁴ Pasajul continuă într-un manieră care contrazice concepția din *Religie*: "A acționa din conștiință nu poate fi o datorie, căci atunci ar trebui să fie dată o a doua conștiință, spre a conștientiza actul celei dintâi."

inegale care acționează: religia revelată și rațiunea practică pură.³⁵ Kant nu pune la îndoială sinceritatea credinței inchiuzitorului, dar nu poate fi niciodată sigur, așa cum cere moralitatea, ca religia revelată să justifice distrugerea unei ființe umane:

“Că este nedrept să iei cuiua viața din cauza credinței lui religioase, este un lucru cert; aceasta, dacă nu cumva (ca să admitem situația extremă), o voință divină, care a fost adusă la cunoștință făptașului pe cale extraordinară, nu a decretat altfel. Dar faptul că Dumnezeu și-a manifestat vreodată această voință teribilă se bazează pe documente istorice și nu este niciodată cert în mod apodictic. Revelația i-a parvenit totuși numai prin intermediul oamenilor și a fost interpretată de către aceștia, și chiar dacă ea ar părea să-i fi venit de la Dumnezeu însuși (aidoma ordinului dat lui Avraam să-și înjunghie fiul ca pe o oaie), este cel puțin posibil ca aici să prevaleze o eroare.” (VI:186-7)

Religia lui Kant confirmă astfel că toți *agenții* umani (potrivit numiți astfel) au acces la judecăți morale concrete. Pot exista perturbații, cum ar fi cele legate de credințele religioase greșite, dar acestea nu sunt niciodată atât de puternice încât agentul să evite responsabilitatea sau să fie îndreptățit să pună pe umerii altora blamul primit pentru propriul eșec moral.

Aceasta lasă loc posibilității erorilor obiective în judecată. De fapt, cazul inchiuzitorului poate servi la trecerea prăpastiei dintre eroarea subiectivă și obiectivă. Există mai mult decât un indiciu că conștiința nu este chiar lipsită de probleme din punct de vedere subiectiv dacă nu avem grijă să aflăm ce datorii avem, dar măcar atunci când istoria și rațiunea intră în conflict, ea pare a fi de asemenea un bun ghid obiectiv cu privire la ce acțiune este corectă, în modul indirect descris mai sus.

Acceptarea de către Kant a faptului că pot exista erori obiective este interesantă din punct de vedere filosofic chiar dacă astfel de greșeli nu sunt considerate erori ale conștiinței. Există puține evidențe textuale în alte locuri ale operei lui Kant că judecățile morale e probabil să greșească. Natura robustă a normelor morale este confirmată în mod convingător de exemplul inchiuzitorului. În *Întemeiere* Kant subliniază, adesea, frumusețea și simplitatea moralității întemeiată pe judecățile sintetice *a priori* ale rațiunii practice pure, opunând-o complicațiilor fără sfârșit ale rațiunii practice empirice, în special în probleme de prudență (e.g., IV:403). În discuțiile sale despre conștiință din cursurile de filosofie morală, el neagă explicit

³⁵ Similar, în *Critica rațiunii practice*, vocea invincibilă a conștiinței este considerată baza judecății noastre că determinismul fizic nu subminează moralitatea și responsabilitatea (V:98). Din nou, cele două forțe opuse sunt inegale ca gen: natură vs. moralitate.

că poate exista ignoranță sau eroare în privința "obligației naturale", însă le acceptă pentru cazurile în care un agent, fără să greșească, nu cunoaște legea pozitivă (*Moralphilosophie Collins*, XXVII:355).³⁶ Este poate convingerea cea mai fundamentală a lui Kant și punctul de pornire a unei bune părți din filosofia sa morală, că fiecare ființă umană matură și normală are acces la principii morale care sunt esențialmente obiective și corecte. Al doilea pas este acela de a arăta că oricine poate acționa întotdeauna pe baza intuiției sale morale (*moral insight*), în ciuda faptului că acest lucru este adesea dificil și sfârșește într-un eșec. Acestea sunt condiții necesare ale responsabilității universale. Posibilitatea erorii obiective pare, astfel, să submineze chiar fudamentele eticii kantiene.³⁷

Este perfect posibil ca acceptarea de către Kant a posibilității erorilor obiective în judecată să se refere la cazurile de necunoaștere a legii pozitive, ca în cursuri. În plus, putem fi desigur conduși în mod greșit de false convingeri empirice care alimentează judecata noastră morală – un impostor poate face în așa fel încât să ni se pară rațional să facem ceea ce e greșit e.g., să ajutăm pe cineva când nu are nevoie. Însă discuția noastră despre datorie "indirectă" indică o modalitate, mult mai interesantă filosofic, în care cineva poate greși fără culpă în judecata sa obiectivă cu privire la faptul "dacă ceva ține de datorie [*ob etwas Pflicht sei*]"³⁸ sau nu": poți greși în privința mijloacelor necesare pentru a îndeplini un scop moralmente obligatoriu deoarece aceasta implică regulile tehnice ale rațiunii practice empirice, nu doar pretinsa facultate perfectă a rațiunii practice pure. Chiar dacă, de exemplu, în virtutea puterilor rațiunii practice pure, credem în mod corect că a-i ajuta pe cei aflați la ananghie este o datorie, că persoana care se înneacă sub ochii noștri are nevoie urgent de ajutor, și judecăm că trebuie s-o ajutăm, tot suntem pasibili de a greși în privința cărui curs al acțiunii *în particular* este cel mai bun.

³⁶ Merită observat că în aceste cursuri, sub influența manualului lui Baumgarten, Kant era deja pregătit să analizeze problema erorii morale sub titlul "erori ale conștiinței" (ibid.).

³⁷ Kant nu afirmă explicit, în pasajul din *Metafizica moravurilor*, dacă eroarea obiectivă de judecată în probleme morale este considerată culpabilă sau nu. S-ar părea că există posibilitatea ca judecățile ocazionale greșite despre ce e cel mai bine să facem în mod obiectiv să fie propria noastră greșeală, dar dacă în mod obiectiv și culpabil facem ca lucrurile să meargă rău nu putem să greșim subiectiv cu privire la faptul dacă am avut grija necesară pentru a acționa conștiincios. Totuși, ultima propoziție din abordarea conștiinței ca un "concept preliminar" pare că exclude această posibilitate: "Atunci când cineva este conștient de a fi acționat după conștiința sa, nu i se mai poate pretinde nimic referitor la vină sau nevinovăție." (VI:401)

³⁸ Kant nu folosește articolul nehotărât, i.e., nu afirmă că există îndoielei "dacă ceva este o datorie", ci mai degrabă "dacă ceva – un act particular – este poruncit de datorie".

Cel mai simplu caz, și cel mai puțin interesant filosofic, de judecare greșită asupra a ce să faci într-o asemenea situație este din nou acela al informației greșite. Dacă dorim să sunăm pentru a cere ajutorul dar credem – non-culpabil și greșit – că în Marea Britanie trebuie să formăm 888 pentru a suna la Serviciul de Urgență, să zicem că din cauza unei erori de tipar în cartea de telefoane, vom judeca – non-culpabil și greșit – că e necesar (*must*) să sunăm la 888, ca datorie „indirectă”. Cu toate acestea, teoria lui Kant a imperativelor tehnice lasă ușa deschisă pentru un alt gen de eroare obiectivă în judecată. În cazuri particulare complicate nu există nimic care să prevină judecarea greșită a ceea ce trebuie făcut chiar dacă opiniile noastre sunt complete și corecte sub toate aspectele relevante. Un înnotător mediocru, de exemplu, poate greși atunci când judecă în sensul că este potrivit să sune la serviciile de salvare când, de fapt, situația este prea urgentă pentru aceia să mai ajungă în timp. Dacă, așa cum subliniază Kant în *Întemeiere*, este dificil pentru rațiunea practică empirică să discearnă cât de mult e bine să-și promoveze bunăstarea, datorită complicațiilor judecării a ceea ce este într-adevăr în interesul nostru pe termen lung, atunci nu vom rămâne surprinși că judecata poate fi greșită atunci când se referă la bunăstarea altora.³⁹ Aceasta ar fi mai degrabă o greșeală tehnică decât o eroare morală. Am fi vinovați de o judecată despre ce avem datoria să facem „în mod indirect”. Ea nu poate conta ca o eroare a conștiinței.

Pe scurt, dacă nu suntem în nici un fel responsabili de greșelile factuale care ne-au condus spre a adopta un curs greșit al acțiunii (căci nu am fost neglijenți sau grăbiți și decizia noastră a fost în general conștiințioasă), atunci Kant ar argumenta că nu suntem blamabili pentru lucrurile rele făcute. Cu toate acestea, nu e loc pentru greșelile rațiunii practice pure sau ale conștiinței.⁴⁰

³⁹ Și perfecționarea propriilor talente, care presupune în mod clar cunoașterea imperativelor ipotetice. Este mai puțin probabil ca o judecată despre o datoria strictă să fie greșită, deoarece datoria strictă pronunțează mai direct acțiunile. Cu toate acestea, nici măcar datoria strictă nu este complet imună în fața erorii: putem judeca în sensul că pentru a nu fura trebuie să nu luăm o anumită umbrelă care, fără să știm, tocmai a fost cumpărată de un prieten pentru noi. Oricum, este greu de crezut că cineva care are toate informațiile relevante poate judeca greșit în chestiunile ce privesc o datorie perfectă.

⁴⁰ Argumentul teleologic de la începutul primei secțiuni a *Întemeierii*, despre care se admite că este mai degrabă unul slab, sugerează, de asemenea convingător, că rațiunea practică pură este un instrument perfect pentru judecarea morală (IV:394-96). Eroarea apare doar la nivelul practic empiric.

V. CONCLUZII

Datoria "indirectă" ne poruncește să utilizăm mijloacele necesare pentru îndeplinirea scopurilor noastre morale. Faptul că aceste mijloace nu participă la binele moral nu înseamnă că sunt în vreun fel opționale: agenții sunt ținuti rațional să le folosească deoarece ele sunt strâns legate de scopul moral care trebuie realizat. Dar a utiliza anumite mijloace în vederea oricărui scop, chiar și a unuia cu valoare morală, este o poruncă a rațiunii practice *empirice*, nu a celei *pure*.

Aceasta implică o anumită datorie de a fi circumspecți chiar și în chestiuni non-morale deoarece ele pot influența exercitarea datoriei. Bunele intenții nu reprezintă o scuză dacă agentul este responsabil de faptul că nu a ales mijloacele adecvate pentru a acționa cu ajutorul lor sau nu a fost în situația de a le alege. Dacă, de exemplu, nu știu să înot, atunci nu pot să fiu culpabil de faptul că cineva s-a înecat sub ochii mei în condițiile în care m-am aflat întâmplător pentru câteva zile într-o stațiune balneară. Dar dacă trăiesc de mulți ani lângă mare și știu că în general oamenii sunt atrași în larg de curenții maritimi, aș putea împărtăși o parte din vina colectivă dacă nu știu nici acum să înot. În general, nu trebuie să subminăm propria "eficacitate morală" (ca să spunem așa) prin sinucidere sau auto-mutilare, care afectează "indirect" utilizarea în scopuri morale a puterilor propriului corp (cf. VI:221). Acum știm ce înțelege Kant atunci când afirmă în *Întemeiere* că voința bună este "suma tuturor mijloacelor" (IV:394). Miza conceptului de datorie indirectă ar fi, astfel, să ne ajute să înlăturăm scepticismul celor care se tem că voința bună kantiană poate produce multe efecte indezirabile, sau că "drumul spre iad este pavat cu bune intenții". Este greu de crezut că cineva care are un caracter bun în *întregime*, mai degrabă decât o intenție binevoitoare ocazională, poate fi o forță a răului.

De altfel, distincția clară între scopuri (moralmente bune) și mijloace (neutre moral dar obligatorii *de facto*) care stă la baza doctrinei despre datoria indirectă, ne reamintește că pentru a formula o datorie trebuie să ne referim întotdeauna la scopuri, nu la mijloace. După cum am văzut mai sus, există datoria de a ajuta care presupune uneori să ne scoatem hainele. Am putea spune într-un fel că există ocazional datoria „indirectă” de a ne scoate hainele, însă aceasta nu este o datorie *sui generis* deoarece ceea ce poruncește legea morală o face doar accidental. Distincția între descriția corectă a unei datorii, pe de o parte, și ceea ce este „indirect” de datoria noastră să facem, pe de altă parte, poate servi la acordarea importanței pe care o merită calculul consecințelor în interiorul filosofiei practice a lui Kant. N-am putea aștepta ca un asemenea calcul să fie o chestiune ce ține de rațiunea instrumentală, nu de cea morală. Se pare că sub influența descrierii consecinționiste a acțiunii există mai mult ca oricând pericolul "amfibiilor", al limbajului înșelător și

confuziei asupra ceea ce reprezintă într-adevăr o datorie. O eroare similară a condus în ultima vreme la o proliferare a drepturilor, chestiune pe care ar putea-o rezolva o distincție de inspirație kantiană dintre drepturi propriu-zise și drepturi "indirecte"; dar aceasta e o temă pe care o las pentru o altă ocazie⁴¹.

Traducere de Emilian MIHAILOV

⁴¹ Mulțumesc lui Stefano Bacin, Claudio La Rocca, John Skorupski, și studenților mei de la Universitatea din Helsinki pentru discuțiile și comentariile fructuoase asupra versiunilor inițiale ale acestui articol.